

Materials d'una sepultura romana de Corçà (Baix Empordà) al Museu Episcopal de Vic

Josep M. NOLLA i BRUFAU*

Universitat de Girona - Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural

Marc SUREDA i JUBANY**

Museu Episcopal de Vic

RESUM

El Museu Episcopal de Vic conserva un conjunt de dotze petits recipients de vidre que consten com a procedents de Corçà. L'estudi d'aquests objectes, de la documentació relativa al seu ingrès i dels seus paral·lels permet afinar una proposta de procedència (un enterrament d'incineració a l'àrea de la vil·la romana de Puig Rodon, a Corçà) i de cronologia (mitjan segle I dC).

Paraules clau: unguentari, tomba d'incineració, vil·la romana, Corçà

ABSTRACT

Materials from a roman burial at Corçà (Baix Empordà) in the Museu Episcopal de Vic

The Museu Episcopal de Vic preserves an ensemble of twelve little glass recipients registered as originally from Corçà. The study of these objects, of the documents related to their deposit and of their parallels allows to precise a proposal for their origin (an incineration burial in the area of the roman villa of Puig Rodon, at Corçà) and cronology (mid-1st Century AD).

Key words: unguentarium, incineration burial, roman villa, Corçà

Introducció

En una publicació recent on s'estudiaven els cementiris rurals d'època romana del nord-est de Catalunya, en referir-nos a les troballes disperses i menys conegudes, recollíem la notícia de l'existència al Museu Episcopal de Vic d'un conjunt notable d'ungüentaris i petits recipients de vidre procedents d'una tomba explorada a la vila baixempordanesa de Corçà.[1] En aquesta petita informació tan imprecisa no anàvem més enllà. Hem pensat que valdria la pena investigar en la documentació del MEV per poder presentar convenientment el material conservat, intentar esbrinar-ne la procedència exacta, les condicions del seu ingrés al Museu i, a partir dels objectes conservats, intentar fixar la cronologia de la deposició. Aprofitem l'avinentsa per agrair al personal tècnic del Museu Episcopal l'amable ajuda dispensada.

La informació conservada

Com tindrem ocasió de veure, i tal com és freqüent en èpoques reculades en institucions culturals d'arreu del país, les dades conservades a l'entorn d'aquestes peces són menys precises i abundants del que voldríem. Però permeten aclarir sense deixar espai a dubtes qüestions importants sobre quan i com es produí l'ingrés.

Les tres fonts principals, plenament coincidents, corresponen a la documentació bàsica del MEV de les primeres dècades i que molts investigadors ja coneixen. En el *Llibre de procedències*, el conservador llistava els ingressos amb el número de registre assignat, en donava alguna dada molt succinta i n'indicava la procedència, normalment de manera lacònica, a vegades acompanyant-ho de dades sobre la modalitat d'ingrés i el preu en cas de compra. En l'*inventari manuscrit*, sota el número de la peça que s'assignava en ingressar aquesta, el conservador apuntava una descripció una mica més prolíxa, normalment sense altres dades. Finalment, durant els seus anys al capdavant del MEV Josep Gudiol redactà, llegí davant la Junta del Museu i publicà cada any una memòria que resumia les activitats de l'any immediatament anterior. Aquests textos resulten de cabdal importància, puix que s'hi comenten dades i circumstàncies absents de la resta de documentació, com hem vist majoritàriament succinta.

Així doncs, al *Llibre de procedències* (p. 224, ingressos de 1929) s'hi llegeix el següent:

Sepultura romana de lloses (Corsà, Ampurdà). Regal sr. Joseph Sala i Moles
A32(2)

8351: Ampolleta de vidre verd. 12 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-10-FC.

8352: Ampolleta de vidre verd. 10 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-10-FC.

8353: Ampolleta de vidre verd. 11 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-11-FC.

- 8354: Ampolleta de vidre verd. 10,1 cm. Diàmetre boca 3,5 cm. Procedent Corçà (Girona) 292-33.
- 8355: Ampolleta de vidre verd. 9,5 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-14-FC.
- 8356: Ampolleta de vidre verd. 10 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-14-FC.
- 8357: Ampolleta de vidre verd. 9 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-12-FC.
- 8358: Ampolleta de vidre verd. 7 cm. Procedent Corçà (Girona).
- 8359: Ampolleta de vidre verd. 11 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-12-FC.
- 8360: Ampolleta de vidre oleària de color verd deformada per procés de cocció. 7 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-13-70.
- 8361: Ampolleta de vidre verd, incompleta del coll. 9,2 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-13-FC.
- 8362: Ampolleta de vidre verd deformada per procés de cocció. 11 cm. Procedent Corçà (Girona) n.250-11-FC.

La segona és l'*Inventari manuscrit*, un document on s'aplega la informació següent:

8351 a 8362: dotze ampullas oleàries de vidre verdosench ab petit dipòsit y coll llarch procedent de una sepultura romana de lloses descoberta a Corçà (Ampurdà).

Núm. 8351 120 mm; Núm. 8352 110 mm; Núm. 8353 110 mm; Núm. 8354 115 mm; Núm. 8355 95 mm; Núm. 8356 100 mm; Núm. 8357 90 mm; Núm. 8358 73 mm; Núm. 8359 110 mm; Núm. 8360 70 mm; Núm. 8361 92 mm; Núm. 8362 110 mm.

8360, deformada per cremació i incompleta del coll; 8361, incompleta del coll; 8362, deformada per cremació i incompleta del coll.

La tercera és la memòria del conservador de 1929, on hi podem llegir: «També mereix uns mots el present que féu Don Josep Sala i Molas, consistent en catorze ampolles de vidre bufat i de forma prolongada, procedents dotze d'elles d'una sepultura de lloses explorada a Corsà, i les altres vingudes d'Ampúries».[2]

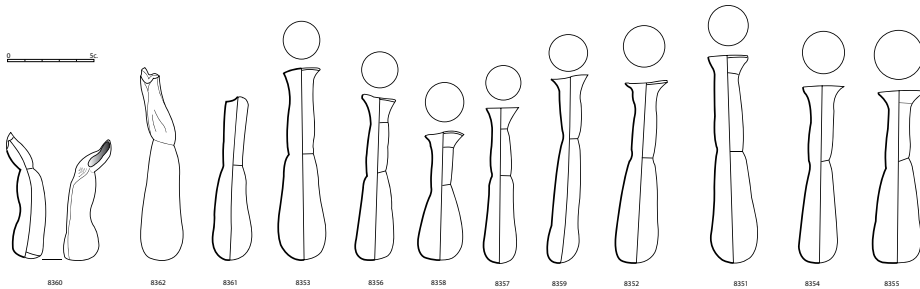
Josep Sala i Molas (1869-1940), advocat i erudit vigatà, home fort del Partit Liberal-Conservador, fou alcalde de Vic de 1903 a 1906 i durant alguns mesos de 1914 i 1939. En l'àmbit cultural dirigí el periòdic «La Plana de Vich» entre 1899 i 1901; escrigué també algun treball històric i formà part de la junta del Museu Episcopal de Vic.[3] Particularment, beneficià el museu amb la cessió d'algunes peces, entre les quals les que estudiem.

En resum, constatem que Josep Sala i Molas donà al MEV l'any 1929 catorze ungüentaris, dotze procedents de Corçà (Baix Empordà) i els altres dos, d'Empúries (Alt Empordà). Dels de Corçà, que són els que ens interessen, es diu que procedien de l'exploració d'una sepultura romana de lloses.

El material

Procedirem tot seguit a descriure detalladament les dotze peces per fer-ne tot seguit unes consideracions tècniques i cronològiques.

El primer que observem és la uniformitat total dels objectes. Són dotze ungüentaris del mateix tipus, idèntics pel que fa a forma i acabats [fig. 1]. Són peces de vidre bufat de color blau molt clar, translúcids, amb escates iridescents a la part inferior de l'atuell, algunes de les quals es desprenen, de parets molt primes, amb la boca sovint desmuntada i no ben bé circular. D'aquest conjunt, dos (núm. inventari 8360 [fig. 3] i 8362) es troben deformats per l'acció del foc i un tercer (núm. inventari 8361) havia perdut d'antic el broc de la boca. Els altres nou eren sencers.

[Fig. 1] Ungüentaris procedents de Corça (Baix Empordà). MEV 8351-8362

Pel que fa a les mides, són les següents:

8351: llargària màxima: 120 mm; diàmetre de la boca: 25 mm; amplada màxima: 28 mm [fig. 2].

8352: llargària màx.: 105 mm; diàmetre de la boca: 24 mm; amplada màx.: 25,5 mm.

8353: llargària màx.: 111 mm; diàmetre de la boca: 13 mm; amplada màx.: 28 mm.

8354: llargària màx.: 103 mm; diàmetre de la boca: 26 mm; amplada màx.: 26 mm (boca).

8355: llargària màx.: 100 mm; diàmetre de la boca: 28,5 mm; amplada màx.: 29 mm.

8356: llargària màx.: 97 mm; diàmetre de la boca: 23 mm; amplada màx.: 23 mm (boca).

8357: llargària màx.: 90 mm; diàmetre de la boca: 22 mm; amplada màx.: 22 mm (boca).

8358: llargària màx.: 75 mm; diàmetre de la boca: 23 mm; amplada màx.: 26 mm.

8359: llargària màx.: 109 mm; diàmetre de la boca: 24 mm; amplada màx.: 24 mm (boca).

8360: llargària màx.: 74 mm; diàmetre de la boca: indeterminat; amplada màx.: 20 mm.

8361: llargària màx.: 95 mm; diàmetre de la boca: indeterminat; amplada màx.: 22 mm.

8362: llargària màx.: 111 mm; diàmetre de la boca: indeterminat; amplada màx.: 25 mm.

[Fig. 2] Ungüentari. MEV 8351

Tots, sencers o no, corresponen a la forma 8 d'Isings que aquesta autora considerava pròpia del segle I i que defineix com a «*tubular unguentarium with constriction*».[4]

La forma 8 d'Isings és ben coneguda arreu i, concretant, en diversos jaciments de l'entorn de Corçà. Del cementiri romà de Llafranc se'n coneix un exemplar fora de context,[6] l'únic trobat fins ara en context rural. En canvi és, a llarga distància, l'objecte de vidre més ben representat en les necròpolis emporitanes sempre en contextos del segle I, amb uns quants exemples ben datats amb monedes de Claudi I i, en ocasions puntuals, amb cronologies més avançades, a l'entorn del 100. En moltes d'aquestes sepultures trobem peces deformades per acció del foc al costat d'altres de senceres i intactes, tal com passa a Corçà. Formen part del ritual propi

del *funus*. Els afectats pel foc serien els recipients d'ungüents i perfums abocats sobre el cadàver posat damunt la pira per apaivagar la flaire de la corrupció i de la carn cremada o, potser, de la neteja del cos del difunt abans de l'*expositio*. Els sencers, han de posar-se en relació amb l'enterrament de les restes procedents de la cremació, el segon moment del procés que cloïa definitivament aquell procediment complex. Les flaïres oloroses i de cost eren un darrer homenatge al difunt abans de cloure el sepulcre.

A la necròpolis Ballesta, amb 70 incineracions, es van recuperar unguentaris d'aquesta forma a la núm. 3, d'època clàudia;[7] núm. 5 (tres peces);[8] núm. 6 (dues), d'època de Tiberi;[9] núm. 7 (tres);[10] núm. 8, una tomba notable amb set exemplars Isings 8 i set altres recipients de vidre;[11] núm. 48, amb un de cremat;[12] núm. 53, amb un altre de cremat;[13] núm. 55, amb un de la nostra forma i un altre de cremat;[14] núm. 57, un de cremat,[15] i núm. 70, amb dos del nostre tipus i un altre de diferent.[16] La forma Isings 8 és representada en deu tombes de setanta (14,28 %).

Al cementiri Rubert, amb 49 incineracions, localitzem aquesta forma en les següents sepultures: núm. 3, un;[17] núm. 4, amb un altre i un fragment;[18] núm. 15, cremat;[19] núm. 16, amb una peça sencera i tres de cremades, un conjunt que cal datar dins de la primera meitat del segle I;[20] núm. 23, amb dos de trencats;[21] núm. 24, amb un, en un conjunt que es pot datar en la primera meitat del segle I;[22] núm. 27, amb un

de trencat;[23] núm. 33, amb dos;[24] núm. 38, amb cinc unguentaris trencats dos dels quals pertanyen a la forma Isings 8;[25] núm. 45, amb tres fragments un dels quals com a mínim és de la nostra forma en una deposició que s'hauria de datar dins del primer terç del segle.[26] i núm. 49, amb un altre.[27] En onze deposicions d'un total de quaranta-nou (22,45 %).

En el cementiri Torres, amb 70 incineracions, l'hem identificat a la sepultura núm. 1, amb dues peces fragmentades;[28] núm. 3, amb dos o tres exemplars;[29] núm. 5, un de cremat i amb presència d'una moneda de Domicià;[30] núm. 6, amb dues peces possibles;[31] núm. 8, amb dues més;[32] núm. 9, amb vuit unguentaris un dels quals és de la forma 8, amb una moneda de Vespasià;[33] núm. 10, amb tres fragments;[34] núm. 11, amb dos exemplars;[35] núm. 13, amb un conjunt funerari notable i moltes peces de vidre entre les quals vuit exemplars de la forma 8 i una moneda de Claudi I;[36] núm. 14, amb dos de cremats i novament amb una moneda de Claudi I;[37] núm. 16, amb un exemplar sencer i un altre de cremat;[38] núm. 17, amb set exemplars;[39] núm. 18, també amb set i amb una moneda de Claudi;[40] núm. 22, amb un possible exemplar;[41] núm. 26, amb cinc peces;[42] núm. 29, amb tres exemplars més o menys intactes;[43] núm. 30, amb set peces;[44] núm. 31, amb quatre;[45] núm. 39, amb dos de sencers i fragments d'altres tres;[46] núm. 44, amb dos exemplars;[47] núm. 48, amb dues peces d'aquesta forma, entre diversos objectes de vidre;[48] núm. 51, amb un exemplar i possibles fragments d'altres, d'època de Tiberi;[49] núm. 55, amb un exemplar cremat;[50] núm. 56, amb un altre de ben cremat;[51] núm. 59, amb tres exemplars i altres tres de molt semblants;[52] núm. 61, amb un de cremat;[53] i núm. 63, amb tres peces trencades i una moneda de Claudi I.[54] En setanta incineracions a vint-i-set la forma 8 hi era present (38,57 %).

De les vint-i-vuit incineracions de la necròpolis Nofre trobàvem aquesta forma a la núm. 6, amb tres exemplars;[55] núm. 13, amb cinc exemplars sencers, sis o set de fragmentats i un de cremat;[56] i núm. 25, amb un de cremat.[57] En tres de vint-i-vuit (10,71 %).

També és petit el cementiri Pi, amb dotze cremacions. A la núm. 4, que cal datar a època de Tiberi, un exemplar;[58] i a la núm. 7, amb una altra peça, molt malmesa i posada dins de l'urna.[59] Dos de dotze (16,66 %).

A la Viñals, amb només quatre incineracions, només se'n documenta un sense boca a la núm. 4 (25 %).

Entre les dues dotzenes del cementiri Patel trobem la forma 8 a la incineració núm. 3, un exemplar;[60] núm. 6, dos casos entre onze peces de vidre;[61] núm. 7, amb tres exemplars sencers i sis de fragmentats;[62] núm. 13, amb cinc d'intactes i tres de cremats;[63] núm. 14, amb tres peces trencades i una moneda de Domicià;[64] núm. 16,

amb un de sencer i un de trencat en una deposició que caldria datar dins del segle II amb claredat;[65] núm. 17, amb una moneda de Claudi I, dos exemplars sencers i vuit de cremats;[66] núm. 18, amb tres d'un total de quatre;[67] núm. 19, amb un de sencer i un altre de trencat;[68] núm. 21, amb cinc exemplars fragmentats i dues copes de vidre,[69] i núm. 22, amb cinc d'aquesta forma d'un total de nou.[70] Onze vegades en vint-i-quatre casos (45,83 %).

A la necròpolis Sabadí, amb quinze incineracions, detectem aquesta forma a la núm. 6, amb dues peces senceres i tres de cremades;[71] núm. 7, amb un exemplar sencer i un altre de trencat;[72] núm. 8, amb un nombre indeterminat en estar molt cremades i fragmentades,[73] i núm. 10, amb diversos fragments cremats.[74] De quinze cremacions, quatre vegades (26,66 %).

Del cementiri Bonjoan, amb vint-i-dues incineracions, el trobem a la núm. V, amb una quinzena d'exemplars cremats;[75] núm. VII, amb quatre peces senceres i una de cremada;[76] núm. VIII, amb quatre de la forma 8 de nou unguentaris amb l'afegit d'algunes peces cremades difícilment classificables,[77] i núm. XX, amb un d'un conjunt de dues.[78] Quatre de vint-i-dues (18,18 %).

Finalment, a la Granada, amb 6 cremacions d'aquesta forma, amb dos exemplars, només és present a la incineració núm. VI, enmig d'altres deu peces de vidre.[79] Un 16,66 %.

Si comptem el total observem que de dues-centes cinquanta-una cremacions conegudes, en seixanta-una ocasions hi eren presents com a mínim un exemplar de la forma 8, un cop de cada quatre.

Aquest repàs exhaustiu i un xic feixuc era necessari per constatar l'èxit d'aquell model a bastament utilitzat, però també per fixar-ne la cronologia amb una certa precisió, que d'altra banda confirma plenament el que proposava Isings.[80] Tanmateix, se'ns fa evident que si bé no pot ser discutit el seu ús fins a l'entorn dels primers decennis del segle II, l'època d'apogeu s'ha de situar a mitjan segle I, entre el 30 i el 60-70. També hem pogut observar que no és extraordinari (tot i que esporàdic) documentar, com a Corçà, la presència de diverses peces -idèntiques o no- amb deposicions que ultrapassen la nostra dotzena. I que tampoc no és rara la col·locació en el sepulcre de només unguentaris de vidre. Retornant però a la nostra tomba, hem d'assumir que no ho sabem tot, cosa que limita l'abast de la nostra recerca.

Possible lloc de procedència

Quan Josep Sala lliurà a mossèn Gudiol aquelles peces, n'explicà la procedència. No sembla que s'hi esplaiés atès que el conservador no hi fa constar altres dades comple-

mentàries. No podem saber si la informació proporcionada pel benefactor anava més enllà. En general observem que Gudiol era sintètic, almenys a l'hora de descriure el material de tipus arqueològic que entrava a formar part de les col·leccions del Museu. Tanmateix, pels tipus d'objectes, per la procedència i per la pròpia figura del donador, ens fa l'efecte que Josep Sala va adquirir o va rebre com a obsequi unes peces que no sabia gaire bé d'on venien, deixant de banda la localització geogràfica (Corça) i el lloc concret (una sepultura de lloses). Possiblement cal interpretar que, des de la perspectiva d'un col·leccionista no gaire especialitzat, Josep Sala valorava l'objecte i, per tant, no devia tenir gaire interès en les altres circumstàncies de la troballa.

És versemblant pensar en una troballa fortuïta, més que no pas en una activitat clandestina de més abast, realitzada per algun pagès que vengué o obsequià les peces recuperades a Josep Sala, qui d'alguna manera que desconeixem tenia relació amb la vila empordanesa. Els dos objectes d'Empúries degueren ser adquirits en l'important mercat que es generà aquells anys a l'Escala, més enllà de l'activitat oficial i contravenint descaradament la llei de 1911 que regulava, millor o pitjor, l'activitat arqueològica de camp.

Que aquestes peces tenen un origen funerari no pot ser discutit, i no només per la informació que ens n'ha arribat. En efecte, només les ofrenes funeràries, sobretot si són de vidre, es recuperen intactes, deixant de banda troballes excepcionals i raríssimes. Estem també convençuts que la peça puntualment incompleta (núm. inventari 8361) ja fou dipositada en aquest estat en el moment de cloure la sepultura.

Què més podem deduir de les dades aplegades? Se'ns diu que els objectes foren trobats en una sepultura de lloses. No se'ns indica ni el ritual (incineració o inhumació), ni el lloc on es trobaven les dotze peces, ni si n'hi havia d'altres, ni si es tractava d'una única tomba o n'hi havia d'altres a l'entorn.

A primer cop d'ull una «sepultura de lloses» ens faria pensar en un enterrament amb la *forma* rectangular definida per lloses planes de pedra posades verticalment i closa amb unes altres plaques de pedra disposades al seu damunt. És un tipus característic dels cementiris tardoantics i altmedievals d'aquestes terres.[5] En aquest cas, es tractaria d'una inhumació de cronologia avançada, com a mínim del segle v avançat o, fins i tot, més enllà. No és el cas, no és possible. Per un costat, el tipus d'ungüentari ho fa impossible; per l'altre, els dos atuells recremats ens orienten cap a altres latituds. Pensem, coneixedors de l'interès que desperta entre el públic la descoberta de restes humanes, que el descobridor anònim i el benefactor Josep Sala, si hagués estat el cas, ho haurien comentat encara que hagués estat molt per sobre.

Tot fa pensar que en realitat es descobrí una incineració protegida amb una cista de lloses pètries dins de la qual s'aplegaven, acompanyant les cendres del difunt, els dotze un-

güentaris. Les dues peces cremades (núm. inventari 8360 [fig. 3] i 8362) ens ho confirmen plenament. El que no sabrem mai és si les cendres del difunt eren aplegades dins d'una urna o d'un altre recipient i on foren trobades les peces de vidre.

Tanmateix, podem intentar anar un xic més enllà. Si donem un cop d'ull a la *Carta Arqueològica* publicada el 1984, al terme de Corçà s'esmentaven dos establiments rurals d'època romana: Puig Rodon, a nord-est del poble, una vil·la coneguda d'antic i explorada arqueològicament, i Santa Cristina, a ponent, no gaire lluny de Monells.[81] Aquest panorama no ha variat en aquest darrer quart de segle. Si bé és impossible saber amb seguretat a quina d'aquestes dues estacions relacionar la nostra tomba que, per què no?, podria no tenir res a veure ni amb una ni amb l'altra, val la pena reflexionar-hi un xic per intentar anar més endavant.

[Fig. 3] Ungüentari, MEV 8360.

Primerament cal constatar que és raríssim en època romana (de fet quasi sempre) la sepultura solitària. Vius o morts, els homes cerquen companyia. Altrament, la cultura romana convertia l'indret que ocupava un enterrament del tipus que fos en *locus religiosus*. Un espai que passava a ser dels *Manes* i que no podia ser venut ni agredit. Altrament, allí es concentraven els rituals sovintejats que els vius adreçaven als difunts, una obligació arreladíssima que no es podia ni es volia defugir. Recordem al camp la importància de la bona tria del lloc d'enterrament associat a la vil·la, atès que generava uns drets de pas inalienables i teòricament eterns.[82]

El més probable, gairebé segur, és suposar que la nostra incineració hauria format part d'una de les àrees funeràries associades a una vil·la o a qualsevol altra mena d'establiment rural.

Per la importància, la magnitud i la proximitat al poble actual ens inclinàriem a posar en relació aquella tomba amb Puig Rodon, una vil·la canònica amb *pars urbana*, amb mosaics policroms i conjunt termal,[83] i *pars fructuaria*, amb una probable *cella uinaria* i forns de terrissa, entre altres indicis.

NOTES

*Universitat de Girona. Facultat de Lletres
Pça. Ferrater Mora, 1. 17071 Girona
Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural
Parc Científic i Tecnològic de la Universitat de Girona.
Edifici Jaume Casasemont, porta B
C/ Pic de Peguera, 15. 17003 Girona
josep.nolla@udg.edu

** Conservador
Museu Episcopal de Vic
Pça. Bisbe Oliba, 3. 08500 Vic
msureda@museuepiscopalvic.com

[1] J. M. Nolla i J. Casas, «Troballes disperses», J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria (ed.), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitats d'Emporiae, Gerundae i Aquae Calidae. Estudi General*, 25, 2005, p. 233-234.

[2] J. Gudiol i Cunill, *El museu arqueològic-artístic episcopal de Vich en 1929. Memòria del conservador d'aquest museu... llegida en la reunió de la junta directiva que tingué lloc el dia 13 d'abril de 1930*, Vic, 1930, p. 5.

[3] X. Tornafoch, *Política, eleccions i caciquisme a Vic (1900-1931)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2003, p. 403-404. Disponible a www.tdx.cat. Un treball prou difós de Josep Sala i Molas sobre els primers comtes catalans fou publicat pòstumament: José Sala Molas, «De unas relaciones entre las familias condales de Ausona, Carcasona, Razés y Tolosa, en el siglo IX», *Ausa*, 2, 21, 1957, p. 485-491.

[4] C. Isings, *Roman Glass from dated finds*, Groningen-Djakarta, 1957, p. 24.

[5] J. M. Nolla, J. Sagrera, «*Ciuitatis Impuritanæ coemeteria*. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis»,

Estudi General, 15, 1995, p. 272-275; J. Burch, J. M. Nolla, J. Sagrera, D. Vivó, M. Sureda, «Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres», *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 20, 1999, p. 96 i 112-113.

[6] J. M. Nolla, J. Casas, «Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà)», J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria (ed.), *In suo fundo...*, op. cit., p. 147-148, fig. 3.

[7] M. Almagro, *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas* (Monografías Ampuritanas, III), Barcelona, 1955, p. 45.

[8] M. Almagro, *Las necrópolis...*, op. cit., p. 47-48. Les cites d'aquesta publicació fonamental seran des d'ara reiterades. Excepcionalment, les indicarem amb l'abreviatura *Ibid.*

[9] *Ibid.*, p. 48-49.

[10] *Ibid.*, p. 49-50.

[11] *Ibid.*, p. 50-51.

[12] *Ibid.*, p. 77.

[13] *Ibid.*, p. 79.

[14] *Ibid.*, p. 80.

[15] *Ibid.*, p. 81-82.

[16] *Ibid.*, p. 89.

[17] *Ibid.*, p. 93.

- [18] *Ibid.*, p. 94.
- [19] *Ibid.*, p. 98.
- [20] *Ibid.*, p. 98-99.
- [21] *Ibid.*, p. 101.
- [22] *Ibid.*, p. 102.
- [23] *Ibid.*, p. 103-104.
- [24] *Ibid.*, p. 107.
- [25] *Ibid.*, p. 108-109.
- [26] *Ibid.*, p. 111-112.
- [27] *Ibid.*, p. 113.
- [28] *Ibid.*, p. 145.
- [29] *Ibid.*, p. 145-146.
- [30] *Ibid.*, p. 147-148.
- [31] *Ibid.*, p. 148.
- [32] *Ibid.*, p. 149-150.
- [33] *Ibid.*, p. 150.
- [34] *Ibid.*, p. 151.
- [35] *Ibid.*, p. 151.
- [36] *Ibid.*, p. 152-156.
- [37] *Ibid.*, p. 157-158.
- [38] *Ibid.*, p. 159-160.
- [39] *Ibid.*, p. 160-161.
- [40] *Ibid.*, p. 161-162.
- [41] *Ibid.*, p. 163-164.
- [42] *Ibid.*, p. 166.
- [43] *Ibid.*, p. 168.
- [44] *Ibid.*, p. 168-169.
- [45] *Ibid.*, p. 169-170.
- [46] *Ibid.*, p. 171-172.
- [47] *Ibid.*, p. 175-176.
- [48] *Ibid.*, p. 178-179.
- [49] *Ibid.*, p. 180-181.
- [50] *Ibid.*, p. 185.
- [51] *Ibid.*, p. 186.
- [52] *Ibid.*, p. 189-191.
- [53] *Ibid.*, p. 192-193.
- [54] *Ibid.*, p. 194-195.
- [55] *Ibid.*, p. 203.
- [56] *Ibid.*, p. 205-206.
- [57] *Ibid.*, p. 210.
- [58] *Ibid.*, p. 227-228.
- [59] *Ibid.*, p. 228.

[60] *Ibid.*, p. 235.

[61] *Ibid.*, p. 236-237.

[62] *Ibid.*, p. 238.

[63] *Ibid.*, p. 241-242.

[64] *Ibid.*, p. 242.

[65] *Ibid.*, p. 243.

[66] *Ibid.*, p. 243-244.

[67] *Ibid.*, p. 245.

[68] *Ibid.*, p. 245-246.

[69] *Ibid.*, p. 247-248.

[70] *Ibid.*, p. 248-249.

[71] *Ibid.*, p. 251.

[72] *Ibid.*, p. 252.

[73] *Ibid.*, p. 253.

[74] *Ibid.*, p. 253-254.

[75] *Ibid.*, p. 269.

[76] *Ibid.*, p. 270.

[77] *Ibid.*, p. 270-271.

[78] *Ibid.*, p. 278.

[79] *Ibid.*, p. 285-286.

[80] C. Isings, *Roman Glass...*, op. cit., p. 24.

[81] J. M. Nolla i J. Casas, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona, 1984, núm. 156 i 157, p. 127-131.

[82] Sobre aquestes qüestions, J. M. Nolla, J. Casas, P. Santamaria (ed.), *In suo fundo...*, op. cit.

[83] J. Casas, «Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà)», *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 5, 1986, p. 15-77. D. Vivó, L. Palahí, J. M. Nolla, M. Sureda, *Aigua i conjunts termals a les ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae... sed uitam faciunt*, Girona, 2006, p. 93-94.